

1000

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد علوم سیاسی

چالش های ساختاری استقرار دموکراسی در ایران (۱۳۲۰-۱۳۳۲)

ابراهیم خلیل زاده

استاد راهنما:

دکتر عباس منوچهری

استاد مشاور:

دکتر مسعود غفاری

کتابخانه مرکزی
سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

۱۳۸۷ / ۷ / ۱۷

تیر ماه ۱۳۸۷

۱۰۷۶۹

بسمه تعالی

تاییدیه اعضای هیات داوران حاضر در جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

اعضای هیات داوران نسخه نهایی پایان نامه آقای ابراهیم خلیلزاده تحت عنوان چالش -

های ساختاری استقرار دموکراسی در ایران (۳۲-۱۳۲۰) را از نظر فرم و محتوی

بررسی نموده و پذیرش آن را برای تکمیل درجه کارشناسی ارشد پیشنهاد می کنند.

امضا	رتبه علمی	نام و نام خانوادگی	اعضای هیات داوران
	دانشیار	دکتر عباس منوچهری	استاد راهنما
	استادیار	دکتر مسعود غفاری	استاد مشاور
	استادیار	دکتر ابوالفضل شکوری	استاد ناظر
	دانشیار	دکتر احمد موثقی	استاد ناظر
	استادیار	دکتر ابوالفضل شکوری	نماینده شورای تحصیلات تکمیلی

۱۰۰۷۴۴

دستورالعمل حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهشهای علمی

دانشگاه تربیت مدرس

مقدمه: با عنایت به سیاستهای پژوهشی دانشگاه در راستای تحقق عدالت و کرامت انسانها که لازمه شکوفایی علمی و فنی است و رعایت حقوق مادی و معنوی دانشگاه و پژوهشگران، لازم است اعضای هیأت علمی، دانشجویان، دانش‌آموختگان و دیگر همکاران طرح، در مورد نتایج پژوهشهای علمی که تحت عناوین پایان‌نامه، رساله و طرحهای تحقیقاتی با هماهنگی دانشگاه انجام شده است، موارد ذیل را رعایت نمایند:

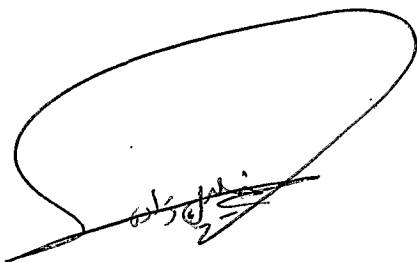
ماده ۱- حقوق مادی و معنوی پایان‌نامه‌ها/ رساله‌های مصوب دانشگاه متعلق به دانشگاه است و هرگونه بهره‌برداری از آن باید با ذکر نام دانشگاه و رعایت آیین‌نامه‌ها و دستورالعملهای مصوب دانشگاه باشد.

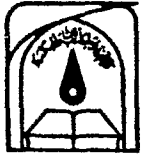
ماده ۲- انتشار مقاله یا مقالات مستخرج از پایان‌نامه/ رساله به صورت چاپ در نشریات علمی و یا ارائه در مجامع علمی می‌باید به نام دانشگاه بوده و استاد راهنما نویسنده مسئول مقاله باشند. تبصره: در مقالاتی که پس از دانش‌آموختگی بصورت ترکیبی از اطلاعات جدید و نتایج حاصل از پایان‌نامه/ رساله نیز منتشر می‌شود نیز باید نام دانشگاه درج شود.

ماده ۳- انتشار کتاب حاصل از نتایج پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرحهای تحقیقاتی دانشگاه باید با مجوز کتبی صادره از طریق حوزه پژوهشی دانشگاه و براساس آیین‌نامه‌های مصوب انجام شود.

ماده ۴- ثبت اختراع و تدوین دانش فنی و یا ارائه در جشنواره‌های ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی که حاصل نتایج مستخرج از پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرحهای تحقیقاتی دانشگاه باید با هماهنگی استاد راهنما یا مجری طرح از طریق حوزه پژوهشی دانشگاه انجام گیرد.

ماده ۵- این دستورالعمل در ۵ ماده و یک تبصره در تاریخ ۱۳۸۴/۴/۲۵ در شورای پژوهشی دانشگاه به تصویب رسیده و از تاریخ تصویب لازم‌الاجرا است و هرگونه تخلف از مفاد این دستورالعمل از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری خواهد بود. ۱۳۸۴/۸/۲۱

بسمه تعالی

آیین نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس، مبین بخشی از فعالیتهای علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند:

ماده ۱ در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اطلاع دهد.

ماده ۲ در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه)، عبارت ذیل را چاپ کند:

کتاب حاضر، حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد / رساله دکتری نگارنده در رشته علوم سیاسی است که در سال ۱۳۸۷ در دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی سرکار خانم / جناب آقای دکتر مشورته سرکار خانم / جناب آقای دکتر عرفانی و مشاوره سرکار خانم / جناب آقای دکتر از آن دفاع شده است.

ماده ۳ به منظور جبران بخشی از هزینه های انتشارات دانشگاه، تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اهدا کند. دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴ در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تأدیه کند.

ماده ۵ دانشجو تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند؛ به علاوه به دانشگاه حق می دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تأمین نماید.

ماده ۶ اینجانب ابراهیم خلیل زاده دانشجوی رشته علوم سیاسی مقطع ارشد تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می شوم.

نام و نام خانوادگی:

تاریخ و امضا:

اگر شایسته تقدیم باشد

تقدیم به پدرم

که مشعل تابناک وجودش، چشم و چراغ زندگانی و روشنی بفتش قلب من است.

تقدیم به نگاه پر مهر مادرم

که وجودم برایش همه رنج و وجودش برایم همه مهر است.

و برادران اسماعیل و علیرضا و فواهر مهربانم شکوفه

که چشم به آینده و موفقیت هایشان دارم.

تقدیر و تشکر

اثر پیش‌روی آموخته‌های در حد بضاعت نگارنده، از دریای بی‌کران معرفت و دانش اساتیدی بزرگوار و دانشمند است. به همین جهت بر خود لازم می‌دانم تا مراتب تشکر و امتنان خود را از کسانی که در تمام دوره تحصیلی و همچنین در طول تهیه این رساله اینجانب را یاری نمودند، ابراز نمایم.

با سپاس فراوان از استاد گرانقدر و فرزانه جناب آقای دکتر منوچهری که راهنمایی در تألیف این رساله و ارشاد در تمامی مراحلش با ایشان بوده و سطر به سطر این اثر از نظر نکته‌سنج و نکته‌یاب ایشان گذشته‌است.

از آقای دکتر غفاری، استاد مشاور رساله که با رهنمودهای ارزنده خویش به غنای تحقیق افزودند، نهایت سپاسگزاری را می‌نمایم.

از اساتید محترم مدعو، آقایان دکتر موتقی و دکتر شکوری نیز که با بذل توجه و نکته‌سنجی هایشان کاستی‌های این رساله را بر طرف نمودند؛ تقدیر و تشکر می‌نمایم.

همچنین از اساتید بزرگوارم آقایان دکتر حاتم قادری، علیرضا بهشتی، مصطفی یونسی، عباس منوچهری، مسعود غفاری، احمد خالقی، حمید احمدی، حسین اطهری، محسن خلیلی، مرتضی منشادی، وحید سینایی و ابوالفضل شکوری که در تمام دوران تحصیل، اینجانب را از گنجینه‌های غلمی خود بهره‌مند ساختند؛ کمال تقدیر و امتنان را دارم.

چکیده:

این پژوهش در چارچوب تحلیل تحولات تاریخی و مسائل سیاسی جامعه ایران قرار می‌گیرد. موضوع اصلی آن بررسی مسأله عدم استقرار دموکراسی در فاصله سال‌های ۱۳۲۰ش. تا ۱۳۳۲ش. از تاریخ معاصر ایران می‌باشد. در این رابطه از رویکرد جامعه‌شناسی تاریخی و مشخصاً نظریه برینگتن مور که یکی از مهمترین نظریات در حوزه جامعه‌شناسی تاریخی می‌باشد؛ برای تحلیل و بررسی این مسأله استفاده شده است.

بدینسان این پژوهش، پاسخی به مسأله چرایی عدم استقرار دموکراسی در دوره زمانی ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲ش. می‌دهد و الزامات و پیش‌بایسته‌های اجتماعی - اقتصادی مورد نیاز برای استقرار دموکراسی را که تاکنون در رابطه با آن تحقیق جامعی صورت نگرفته را مورد بررسی قرار می‌دهد.

واژگان کلیدی: جامعه‌شناسی تاریخی، دموکراسی، بورژوازی، تجاری شدن کشاورزی، ساختار اقتصادی-اجتماعی، فئودالیزم، چالش‌های ساختاری.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فصل اول: مقدمه و کلیات طرح تحقیق
۱-۱-۱-۱	مقدمه..... ۲-۳
۲-۱-۲	طرح مسئله..... ۳
۳-۱-۳	سؤال تحقیق..... ۴
۴-۱-۴	فرضیه تحقیق..... ۴
۵-۱-۵	اهداف تحقیق..... ۴
۶-۱-۶	روش انجام تحقیق..... ۴
۷-۱-۷	چارچوب پژوهش..... ۵
۸-۱-۸-۱۸	ادبیات موضوعی..... ۵-۱۸
	فصل دوم: مبانی نظری
۱۹	الف- رویکردهای مختلف گذار به دموکراسی..... ۱۹
۲۰	مقدمه..... ۲۰
۲۱	۱- رویکرد کمی و آماری..... ۲۱
۲۱-۲۲	۱-۱ رابرت دال..... ۲۱-۲۲
۲۲-۲۳	۲-۱ سیمور مارتین لیپست..... ۲۲-۲۳
۲۳	۲- رویکرد نهادگرایی..... ۲۳
۲۳-۲۶	۱-۲ ساموئل هانتینگتون..... ۲۳-۲۶

۲۶-۲۹.....	۳- رویکرد تجربی.....
۲۹-۳۱.....	۳-۱ مارینا اوتاری.....
۳۱-۳۲.....	۴- رویکرد تاریخی - تطبیقی.....
۳۲-۳۳.....	۴-۱ کارل شونیتس.....
۳۳-۳۴.....	۴-۲ گیلرمو اودانل.....
۳۴-۳۵.....	ب- چارچوب نظری.....
۳۵-۳۸.....	۱-۱ راه نوسازی دموکراتیک و سرمایه دارانه.....
۳۸.....	۱-۲ راه نوسازی فاشیستی از طریق انقلاب از بالا.....
۳۸-۳۹.....	۱-۳ راه نوسازی کمونیستی و انقلاب دهقانی.....
۳۹.....	نتیجه گیری.....

فصل سوم: ساختار اجتماعی - طبقاتی ایران

۴۰.....	مقدمه.....
۴۳.....	ساختار اجتماعی و طبقاتی ایران.....
۴۳.....	۱- ساختار اجتماعی و طبقاتی ایران در دوره قاجاریه.....
۴۳-۴۴.....	۱-۱ طبقه حاکمه.....
۴۴-۴۵.....	۱-۲ بزرگ مالکان.....
۴۵-۴۶.....	۱-۳ سران و رؤسای ایلات و عشایر.....
۴۶.....	۱-۴ مقامات عالیرتبه دولتی یا عمال دیوانی.....
۴۶.....	۱-۵ علمای دینی.....
۴۷-۵۰.....	۱-۶ بورژوازی.....
۵۰-۵۳.....	۱-۷ دهقانان.....

۵۳-۵۵.....	۲- ساختار اجتماعی و طبقاتی ایران در دوره مشروطه.....
۵۵-۵۶.....	۳- ساختار اجتماعی و طبقاتی ایران در دوره رضاشاه.....
۵۶-۵۷.....	۱-۳ سران و رؤسای ایلات و عشایر.....
۵۷-۵۹.....	۲-۳ زمین داران بزرگ.....
۵۹-۶۰.....	۳-۳ دهقانان.....
۶۰-۶۱.....	۴-۳ بورژوازی.....
۶۱-۶۴.....	۵-۳ طبقه متوسط جدید.....
۶۴-۶۵.....	۶-۳ طبقه متوسط سنتی.....
۶۵-۶۶.....	۷-۳ طبقه کارگر.....
۶۶.....	۴- ساختار اجتماعی و طبقاتی ایران از سال ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲.....
۶۶-۶۸.....	۱-۴ سران و رؤسای ایلات و عشایر.....
۶۸-۶۹.....	۲-۴ بزرگ مالکان.....
۶۹-۷۰.....	۳-۴ دهقانان.....
۷۰-۷۱.....	۴-۴ بورژوازی.....
۷۱-۷۲.....	۵-۴ طبقه متوسط جدید.....
۷۲-۷۳.....	۶-۴ طبقه متوسط سنتی.....
۷۳-۷۵.....	۷-۴ طبقه کارگر.....
۷۵-۷۶.....	نتیجه گیری.....

فصل چهارم: ساختار اقتصادی ایران

۷۸-۸۱.....	مقدمه.....
۸۱.....	۱- ساختار اقتصادی ایران در دوره قاجاریه.....

۱-۱ بخش روستایی.....	۸۲-۸۵
۲-۱ بخش ایلی.....	۸۵-۸۶
۳-۱ بخش شهری.....	۸۶-۹۰
۲- ساختار اقتصادی ایران در دوره رضاشاه.....	۹۰-۹۳
۱-۲ بخش روستایی.....	۹۳-۹۵
۲-۲ بخش ایلی.....	۹۵-۹۶
۳-۲ بخش شهری.....	۹۶-۹۸
۳- ساختار اقتصادی ایران در فاصله سال های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲.....	۹۸-۹۹
۱-۳ بخش روستایی.....	۹۹-۱۰۰
۲-۳ بخش شهری.....	۱۰۰-۱۰۳
۳-۳ بخش ایلی.....	۱۰۴
نتیجه گیری.....	۱۰۴

فصل پنجم: عدم استقرار دموکراسی در فاصله سال های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲

مقدمه.....	۱۰۶
۱- زمینه های ساختاری عدم استقرار دموکراسی در ایران.....	۱۰۷-۱۱۰
۱-۱ فئودالیسم.....	۱۱۰-۱۱۳
۲-۱ دولت مطلقه.....	۱۱۳-۱۱۷
۳-۱ تجاری شدن کشاورزی.....	۱۱۷-۱۲۰
۴-۱ طبقه بورژوازی مستقل و نیرومند.....	۱۲۰-۱۲۹

فصل ششم:

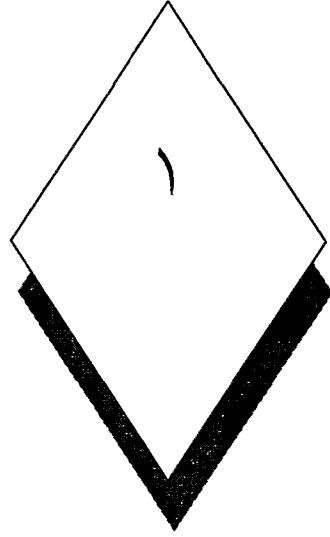
نتیجه گیری.....۱۳۱-۱۳۶

فهرست منابع و مآخذ.....۱۳۷

منابع فارسی.....۱۳۷-۱۴۳

منابع انگلیسی.....۱۴۴

چکیده انگلیسی.....۱۴۵

کلیات و مقدمه

۱-۱- مقدمه:

نخستین موج دموکراسی‌خواهی در ایران، ریشه در جنبش‌های آزادی‌خواهانه قرن نوزدهم دارد که در نهایت به انقلاب مشروطه و شکل‌گیری نظام مشروطه سلطنتی انجامید. پس از انقلاب مشروطه، با وجود تحولات و اقداماتی که در راستای دموکراتیزاسیون ساختار نظام سیاسی ایران انجام گرفت و بارزترین جلوه آن ایجاد نظام مشروطه سلطنتی با داشتن سازوکارهای دموکراتیکی همچون قانون اساسی، پارلمان و... بود؛ روند تحولات سیاسی در ایران به گونه‌ای پیش رفت که طی سال‌های ۱۳۰۴ش. تا ۱۳۲۰ش. نظام سیاسی حاکم در ورطه استبداد مطلق رضاشاهی فروغلتید. اشغال نظامی ایران در شهریور ۱۳۲۰ش. به دست متفقین، به منزله سقوط استبداد بود که بار دیگر نسیم آزادی و دموکراسی را در ایران گسترانید. در دوره دوازده ساله‌ای که از برکناری رضاشاه از مقام سلطنت، در ۲۵ شهریور ۱۳۲۰ش. آغاز می‌گردد و با سقوط حکومت مصدق در ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ش. ختم می‌شود؛ بیش از هر دوره دیگری در تاریخ معاصر ایران امکان استقرار دموکراسی و حکومت مبتنی بر قانون اساسی مشروطه وجود داشته‌است. با این وجود، این موج دموکراسی‌خواهی نیز همانند دوره مشروطه دیری نپایید و با رخداد کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ش. بار دیگر نظام سیاسی استبدادی بر ایران حاکم شد.

پژوهش حاضر، در صدد بررسی زمینه‌های ساختاری عدم استقرار دموکراسی در فاصله سال‌های ۱۳۲۰ش. تا ۱۳۳۲ش. می‌باشد. یکی از مهمترین کارهای انجام شده در این رابطه، کتاب «بحران

دموکراسی در ایران ۱۳۳۲-۱۳۲۰»، نوشته فخرالدین عظیمی می‌باشد که تز دکتری وی در دانشگاه آکسفورد بوده است. نویسنده در این کتاب مسأله عدم استقرار دموکراسی در این دوره را در چارچوب آن دسته نظریات گذار به دموکراسی، یعنی نظریات قائل به زمینه‌های سیاسی و کوتاه‌مدت مورد بررسی و مذاقه قرار داده است. این پژوهش در چارچوب آن دسته نظریات گذار به دموکراسی که به زمینه‌های ساختاری، کلان و درازمدت توجه دارند؛ قرار می‌گیرد.

از آنجا که موضوع دموکراسی در ایران موجب جدال و تنش‌های مداوم نظری و عملی بسیاری شده است، بدون شک بررسی چالش‌های مذکور به فهم وضعیت جامعه ایرانی مدد می‌رساند. لذا هدف از انجام این پژوهش، بررسی و شناخت چالش‌های ساختاری استقرار دموکراسی در ایران در فاصله سال‌های ۱۳۲۰ش. تا ۱۳۳۲ش. می‌باشد.

۱-۲ طرح مسأله:

برینگتن‌مور در کتاب "ریشه‌های اجتماعی دیکتاتوری و دموکراسی" با استفاده از رویکرد جامعه‌شناسی تاریخی، چگونگی تحول و گذار جامعه سنتی به جامعه مدرن را توضیح می‌دهد و در این راستا ساختارهای اجتماعی و طبقاتی خاصی را شرط لازم گذار به دموکراسی در جوامع می‌داند. وی وجود شهرها و طبقه شهرنشینان و یا بورژوازی مستقل و نیرومند را لازمه دموکراسی پارلمانی می‌داند؛ و آنچنان‌که می‌گوید: «فقدان بورژوازی به معنای فقدان دموکراسی است».

بحث دموکراسی در ایران همواره بعد از وقوع انقلاب مشروطه یکی از دغدغه‌ها و مسائل اساسی جامعه ایرانی بوده است. اگر چه با به قدرت رسیدن رضاشاه در سال ۱۳۰۴ شمسی برای مدتی آرمان‌های دموکراتیک سرکوب و به فراموشی سپرده شد، لیکن بعد از برکناری او در شهریور ۱۳۲۰ دوباره مسأله دموکراسی و ساماندهی جامعه ایرانی براساس اصول آن ذهن نخبگان و جریان‌های متنوع سیاسی را به خود مشغول داشت. بنابراین، در این رساله موضوع عدم استقرار دموکراسی در فاصله سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲ش. با توجه به رویکرد مور توضیح داده می‌شود.

۳-۱ مهم‌ترین سؤال رساله که طی تحقیق به آن پاسخ می‌دهیم عبارت است از اینکه:
نظریه برینگتن‌مور عدم استقرار دموکراسی در فاصله سال‌های ۱۳۳۲-۱۳۳۰ در ایران را چگونه توضیح
می‌دهد؟

۴-۱ فرضیه:

عدم وجود طبقه بورژوازی قوی و نیرومند و همچنین عدم شکل‌گیری و گسترش کشاورزی تجاری
باعث عدم استقرار دموکراسی در ایران شد.

۵-۱ اهداف تحقیق:

هدف از این رساله پرداختن به سؤال اصلی در چارچوب تئوری برینگتن‌مور می‌باشد و تلاش نگارنده
معطوف به آن است که با استفاده از تئوری مذکور، چالش‌های ساختاری استقرار دموکراسی در دوره
زمانی مورد بحث را بکاود. همچنین این تحقیق اهداف فرعی دیگری را دنبال می‌کند که عبارتند از:

۱- شناخت و بررسی بیشتر اوضاع سیاسی، اقتصادی و اجتماعی حاکم بر ایران در این دوره.

۲- آشنایی بیشتر با مفاهیم مختلف سیاسی.

۳- پیش‌بینی دقیق‌تر تحولات سیاسی و اجتماعی ایران.

۴- بررسی و آشنایی بیشتر با اشکال و راه‌های مختلف گذار به دموکراسی.

۶-۱ روش انجام تحقیق:

نوشته حاضر، مانند هر نوشتار آکادمیک دیگر، محصول یک فعالیت پژوهشی بوده و بر مطالعات نظری
و داده‌های تاریخی مبتنی شده است. وظیفه هر محقق است که در پژوهش خود از روش منظم و
علمی متناسب بهره برده و آن را از تاریخ نویسی و جزم‌اندیشی ایدئولوژیک مبرا سازد. بنابراین در این
تحقیق با توجه به ماهیت موضوع مورد مطالعه از داده‌های تاریخی و همچنین از روش تحلیلی برای
تبیین آنها استفاده شده است. به دیگر سخن روش به کار گرفته شده در این پژوهش تحلیلی -
تاریخی می‌باشد.

۱-۷ چارچوب پژوهش:

این نوشتار از پنج فصل تشکیل شده است. فصل اول به کلیات تحقیق پرداخته شده است که شامل بیان مسأله، سؤال و فرضیه تحقیق، اهداف تحقیق، روش انجام تحقیق و ادبیات موضوعی می باشد. در فصل دوم مبانی نظری بحث توضیح داده شده است که شامل دو بخش می باشد. در بخش اول رویکردهای مختلف گذار به دموکراسی و در بخش دوم چارچوب نظری توضیح داده شده است. در فصل سوم نیز ساختار و وضعیت اقتصادی و اجتماعی ایران از دوره قاجاریه تا سال ۱۳۳۲ ش. توضیح داده شده است. در فصل چهارم به بررسی موضوع اصلی، یعنی مسأله عدم استقرار دموکراسی در ایران پرداخته ایم. در پایان نیز یک نتیجه گیری کلی از بحث ارائه شده است.

۱-۸ ادبیات موضوع:

در مورد موضوع چالش های ساختاری استقرار دموکراسی در ایران در فاصله سال های ۳۲-۱۳۲۰ منبعی که مشخصاً به این مسأله پرداخته باشد، وجود ندارد. با توجه به این که در این سال ها فضای باز سیاسی بر کشور حاکم شده بود، نویسندگان مختلف در مورد این قسمت از تاریخ کشور کتاب هایی نوشته اند، که در ادامه برخی از مهمترین این کتاب ها را به طور خلاصه بررسی می کنیم.

۱- نفت، قدرت و اصول

دکتر مصطفی علم در این کتاب مطرح می کند که داستان ملی شدن نفت ایران را نمی توان جدا از مبارزه ایرانیان برای برقراری حکومت مشروطه و دموکراسی مورد بررسی قرار داد؛ مبارزه ای که هدف اصلی آن از میان برداشتن قدرت مطلقه پادشاهی مستبد بوده است. تألیف این کتاب کوششی است در راه پی گیری و تحلیل حوادث بسیار مهمی که در سال ۱۳۲۹ ش. به ملی کردن منابع نفتی بریتانیا در ایران منتهی شد. این امر کودتای آمریکایی - انگلیسی سال ۱۳۳۲ ش. را به دنبال داشت که در نتیجه آن حکومت ضد استعماری و ضد استبدادی دکتر مصدق ساقط گردید و با برقرار شدن دوباره سلطه شاه و تشکیل کنسرسیوم نفت تحت سلطه آمریکا در سال ۱۳۳۳ ش، پایان گرفت.

آنچه که در این کتاب حائز اهمیت است، این استدلال نویسنده است که معتقد است، آمریکا تصور می‌کرد با انجام کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ش. و سرنگون کردن حکومت ملی مصدق می‌تواند به سادگی و برای همیشه اختیار نفت خاورمیانه را به دست بگیرد. اما این امر در درازمدت به زیان آمریکا و غرب تمام شد. نویسنده معتقد است، انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ش، عدم ثبات در نقاط مختلف خاورمیانه، جنگ هشت ساله ایران و عراق و حتی تصرف کویت توسط عراق و به دنبال آن جنگ خلیج فارس به تمامی از پیامدهای کودتای آمریکایی - انگلیسی ۲۸ مرداد ناشی شده است.^۱

۲- نهضت ملی ایران و عدالت اجتماعی

این کتاب، مجموعه مقالاتی است از خلیل ملکی به گزینش و ویراستاری عبدالله برهان که از سوی نشر مرکز چاپ و انتشار یافته است. در یکی از مقاله‌های این مجموعه تحت عنوان «تحلیلی از گذشته نهضت ملی برای ترسیم راه آینده» نویسنده در فاصله‌ای نه چندان زیاد از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ تحلیلی از دوره مورد بحث ما در این نوشتار ارائه می‌دهد. به نظر خلیل ملکی، شکست نهضت ملی امری محتوم و گریزناپذیر نبود و با یک رهبری صحیح، اتخاذ استراتژی‌های مناسب‌تر و واقع بینانه‌تر و داشتن یک ایدئولوژی مناسب می‌شد از آن اجتناب کرد.^۲

۳- مصدق، سال‌های مبارزه و مقاومت

سرهنگ غلامرضا نجاتی در این کتاب می‌کوشد، تحلیلی از روند تحولات و حوادث سیاسی، اجتماعی ایران در فاصله سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲ش. ارائه دهد. نویسنده مطرح می‌کند، هدف اصلی از تشکیل جبهه ملی، ایجاد یک نهاد رهبری سیاسی برای ادامه مبارزه و رهبری نهضت بود. اما به طور خلاصه به دلایلی که در زیر می‌آید، نهضت ملی و دموکراتیک مردم ایران به رهبری دکتر محمد مصدق نتوانست به سرانجام مقصود برسد و شکست خورد. ۱. نفاق و چند دستگی در درون جبهه ملی و مخالفت و جدایی برخی از یاران او ۲. توطئه‌های مخالفان داخلی که منافع و امتیازات خود را در خطر می‌دیدند

^۱ - علم، مصطفی، نفت، قدرت و اصول، ترجمه غلام حسین صالحیار، تهران: انتشارات چاپخش، ۱۳۷۷.
^۲ - ملکی، خلیل، نهضت ملی ایران و عدالت اجتماعی، به کوشش عبدالله برهان، تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۷.

۳. عدم موفقیت مصدق در حل مسأله نفت ۴. اقدامات و کارشکنی‌های انگلستان که موفق شد حمایت آمریکا را نیز جلب کند و کودتایی را بر علیه مصدق و دولت او با پشتیبانی و همکاری مخالفان داخلی و برخی از همکاران پیشین وی انجام دهند.^۳

۴- ایران در دوران دکتر مصدق

سپهر ذبیح در این کتاب، دوره تاریخی مورد بحث ما در این رساله و همچنین به صورت حاشیه‌ای مسأله دموکراسی در این برهه را بررسی کرده‌است. از آنجا که نویسنده خود در سال‌های بحرانی و سرنوشت ساز ۱۳۲۹-۱۳۳۲ ش. سردبیر سیاسی روزنامه باختر امروز - به مدیریت دکتر حسین فاطمی- بوده و از نزدیک با حوادث این دوران و رجال سیاسی وقت آشنا بوده و همکاری داشته، این کتاب حائز اهمیت می‌باشد.

سپهر ذبیح می‌نویسد، مصدق در نخستین سال نخست‌وزیری‌اش شدیداً گرفتار مسأله نفت بود و اجرای کامل قانون ملی‌شدن نفت به او فرصت نمی‌داد که به سایر مشکلات و معضلات داخلی بپردازد. زیرا تا زمانی که دعوای نفت ادامه داشت، وی نمی‌توانست فعالیت‌های عوامل هیأت‌حاکمه را تحت کنترل خود درآورد. هنگامی که مصدق بعد از قیام ۳۰ تیر ۱۳۳۱ ش. در اثر فشار و خواست مردم برای انجام اصلاحات اساسی در سیستم سیاسی ناگزیر شد به این مسائل و مشکلات بپردازد، برایش کاملاً روشن بود تا زمانی که برخی تغییرات در تعادل موجود قدرت صورت نگیرد، کابینه او نیز به سرنوشت پیشینیان دچار شده و سقوط خواهد کرد.

چنان‌چه مصدق موفق می‌شد نمایندگان واقعی مردم را به مجلس بفرستد، انجام چنین تغییراتی در درازمدت عملی بود. اما این موضوع تحقق نیافت و دکتر مصدق به زودی متوجه شد که مشکل انتخاب نمایندگان مجلس را نمی‌توان در محتوای سیستم کلی سیاسی ایران حل کرد. مصدق ناگزیر اقدام به تغییر موازنه نیروهای عمده سیاسی در داخل کشور از طریق کاهش قدرت نظامیان و محدود کردن نفوذ و اقتدار شاه نمود و این اقدام را به نام اصلاح و تحکیم یک حکومت مشروطه واقعی انجام داد. در

^۳ - نجاتی، غلام‌رضا، مصدق، سال‌های مبارزه و مقاومت، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۷۷.